

A *Grammatica Hungarolatina* (1539) szaknyelvi jelentősége

A magyar nyelvszemlélet és grammatikai irodalom fejlődésében úttörő jelentőségű Sylvester János (1504 körül–1552 előtt) munkássága. Jelenlegi ismereteink szerint ő szerkesztette az első rendszeres magyar nyelvtant, a Sárvár melletti Újszigeten 470 évvel ezelőtt, 1539-ben megjelent Grammatica Hungarolatint. E munkájában a latin grammatika tárgyalásával párhuzamosan kísérletet tett anyanyelve szabályszerűségeinek módszeres feldolgozására. Különösen érdekesek magyar szakkifejezései, amelyek nemcsak a nyelvészetet érintik, hanem más szakterületeket is.

Sylvester János nyelvművelő törekvései a legjobb humanista hagyományokhoz kapcsolódnak. A 15–16. század során a latinitás humanista kultuszával egyidejűleg a figyelem Európa-szerte egyre inkább az élő nyelvek felé fordult. Egyes humanisták ugyan arisztokratikus fensőbbiséggel tekintettek a barbárnak tartott népnyelvre, mások azonban elfogadták az anyanyelvű kommunikáció létjogosultságát, és használatát megpróbálták összeegyeztetni az új képzési törekvésekkel. Ezt a gyakorlati igények is indokolták: a tudósok latinja nem felelt meg a mindennapi élet feladatainak. A beszélt élő nyelv az államigazgatás, az irodalom, a tudomány, a politikai és a vallási propaganda területén is mind nagyobb szerepet kapott – gondoljunk csak a reformáció anyanyelvi programjára! Így a népnyelv megítélése a politikai és nemzeti identitás kifejezőjévé vált. A folyamatot úgy is jellemzik, mint a népnyelv nemzeti nyelvvé válását. Ezért tartották fontosnak a vulgáris nyelvek kiművelését.

Mentegetőzés és dicsekvés

A népnyelvek szabályainak rendszerezése a neolatin régiókban, Itáliában és Spanyolországban kezdődött. Az itáliai humanisták példáját követték az Alpoktól északra fekvő területeken is. Sokáig mentegetni igyekeztek a vulgáris nyelvek csiszolatlanságát, majd egyre inkább felismerték szépségüket, büszkén hangsúlyozták értékeiket. A nyelvtudomány-történetben úgy is szoktak fogalmazni: az apologetikus hangvétel fokozatosan átváltott panegirikusra. Egy ideig azt is kérdésesnek tartották, hogy a népnyelveknek van-e egyáltalán nyelvtanuk. Amikor rájöttek, hogy ez megalkotható, a nyelvek értékmérőjévé a grammatikabilitás vált: az a tulajdonság, hogy szabályaikat le lehessen írni. A vulgáris nyelvek szabályszerűségeinek rögzítése szorosan összefügg a latin grammatikákkal, ugyanis ez volt a rendszerezés alapja. A két nyelvet – a latin mellett az olaszt, németet, angolt, franciát, Sylvester esetében a magyart – próbálták párhuzamba állítani. Ennek eredményeként elkerülhetetlen volt a felismerés: az egyes nemzeti nyelvek nem minden tekintetben feleltethetők meg a latinnak. Az egyedi sajátságok szabályszerűségeinek megfogalmazásával kezdődött az élő európai nyelvek grammatikáinak kialakulása, egyszersmind a nyelvi normák rögzítése.

Világosan nyomon követhető, hogyan vezetett az út a latin grammatikai kommentároktól a vulgáris nyelvek nemzeti nyelvű rendszerezéséig. A latin anyagot a középkorban

sokáig kizárólag latin magyarázatok kísérték. A megvilágítandó részlet körülírásához idővel nemcsak latin szinonimákat használtak, hanem megjelenhetett egy-egy nemzeti nyelvű kifejezés is. Ez a tendencia egyre erősödött. Az egyes nyelvtani fogalmak elnevezését, a meghatározásokat, szabályokat vulgáris nyelvre fordították, ugyanígy magyarázták a kapcsolódó tudnivalókat. A mértékadónak tekintett latin ragozási példák mellett közltek a megfelelő nemzeti nyelvű paradigmá sorokat. Mindez már nemcsak a latin jobb megértését szolgálta, hanem annak grammatikájával párhuzamba állítva az egyes nemzeti nyelvek rendszerének, szabályainak rögzítését és elsajátítását is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Sylvester János tevékenysége pontosan megfelel a korabeli Európa nyelvművelő törekvéseinek. A *Grammatica Hungarolatina*ban a magyar nyelv is abba a folyamatba illeszkedik, amelynek során a latin grammatikára támaszkodva, de attól egyre jobban elszakadva megszületnek az élő európai nyelvek tudományos igényű rendszerezései. A nemzetközi és a magyar nyelvtudomány-történet kapcsolódó legfontosabb szakirodalmának áttekintése megtalálható a témáról szóló monográfiám forrásjegyzékében (Bartók, 2007, 317–334.).

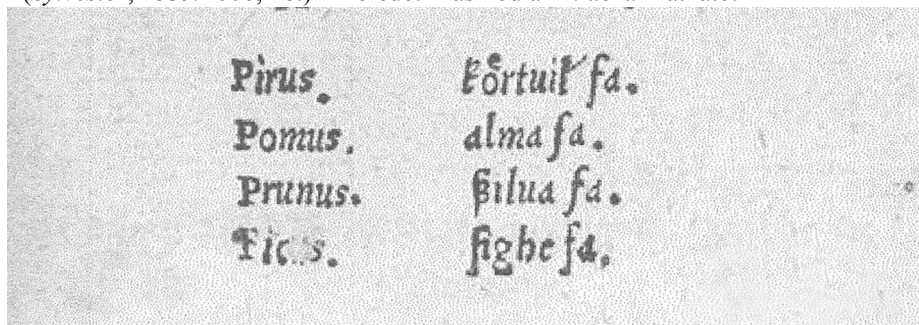
Sylvester jelentőségét a magyar szaknyelv kialakulását illetően – érthető módon – a legtöbbet a nyelvtani szakkifejezésekkel összefüggésben méltatták. A nyelvtudomány történetének kutatói bőségesen foglalkoztak Sylvester magyar terminusainak, definícióinak, anyanyelvű példáinak jelentőségével. Hogy csak a legújabb irodalomból hozzak egy példát: Lőrinczi Réka (2008) mintaszerű alapoossággal elemzi „az közbe uetis”, azaz az interiectio tágabb összefüggéseit, Sylvester magyarázatát összevetve a régiség grammatikai szakmunkáival és a modern nyelvtudomány eredményeivel. Érdemes kitérni a magyar szaknyelv természettudományos vonatkozásaira is, mivel a *Grammatica Hungarolatina* erre is szolgál példával.

A körtvilytől a figéig

A névszók tárgyalásánál Sylvester sorra veszi a nyelvtani nemekhez kapcsolódó szabályokat. A második regulában leszögezi: a nők, a női foglalkozások, a városok és a fák neve nőnemű: „Mulierum ac officium muliebrum, urbium arborumque nomina generis sunt feminini.” (Sylvester, 1539/2006, 45.). Az utóbbiakra hozott latin példák magyar jelentését is megadja, a következőképpen:

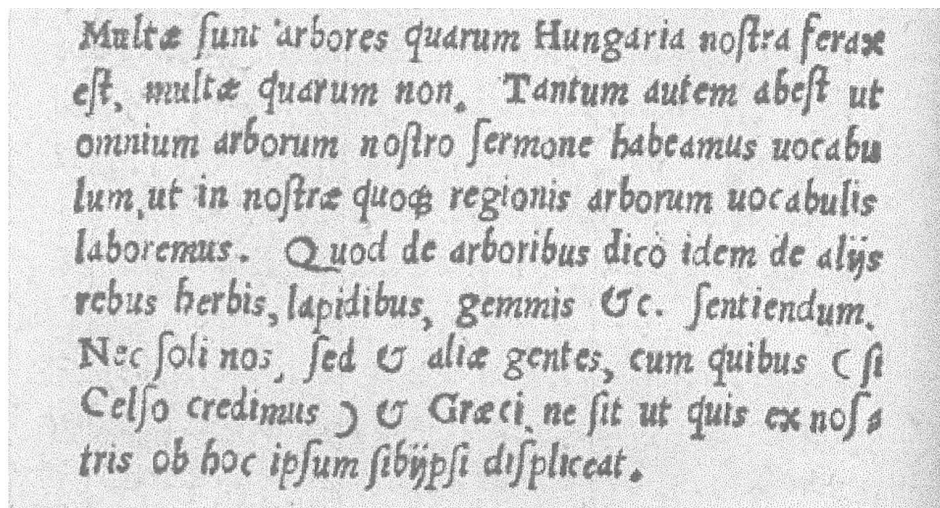
pirus	körtvily fa
pomus	alma fa
prunus	szilva fa
ficus	fighe fa

(Sylvester, 1539/2006, 48.) Az eredeti írásmód az 1. ábrán látható.

1. ábra. Néhány fa latin és magyar elnevezése a *Grammatica Hungarolatina*ban

Később Sylvester megjegyzi: „Sok olyan fa van, amelyik a mi Magyarországonkon bőséggel előfordul, és sok olyan is, amelyik nem. Am nemcsak, hogy minden fát nem tudunk megnevezni a nyelvünkön; de még a mi vidékünk fáinak a nevével is bajban vagyunk. Ugyanaz vonatkozik más dolgokra, a füvekre, az ásványokra, a drágakövekre és egyebekre is, amit a fákról mondok. Nem egyedül mi vagyunk ezzel így, hanem más népek is, (ha hiszünk Celsusnak) még a görögök is; jó lenne, ha emiatt közülünk senki-nek sem kellene szemrehányást tennie magának.” Az idézett szöveg latin eredetije a nyomtatványban a 2. ábrán látható.

2. ábra. Sylvester megjegyzése a magyar elnevezésekről a *Grammatica Hungarolatinában*

A latin szöveg mai átírásban: „Multae sunt arbores, quarum Hungaria nostra ferax est, multae, quarum non. Tantum autem abest, ut omnium arborum nostro sermone habeamus vocabulum, ut in nostrae quoque regionis arborum vocabulis laboremus. Quod de arboribus dico, idem de aliis rebus, herbis, lapidibus, gemmis etc. sentiendum. Nec soli nos, sed et aliae gentes, cum quibus (si Celso credimus) et Graeci, ne sit, ut quis ex nostris ob hoc ipsum sibi ipsi displiceat.” (Sylvester, 1539/2006, 48.). Ez többféleképpen is értelmezhető. Sylvester monográfusa, Balázs János (1958, 413.) az utolsó mondatot másképp fordítja: „Ezért hát senki hazánkfia ne méltatlankodjék emiatt.” Nyelvtanilag mindkét lehetőség megengedhető; én azonban fentebb közölt saját változatomat közelebbinek érzem a *Grammatica Hungarolatina* szellemiségéhez. Úgy vélem, Sylvester nem annyira a magyar elnevezések hiányát mentegeti, mint inkább kidolgozásukat sürgeti.

A fák, füvek, ásványok görög elnevezésével kapcsolatban két Celsus nevű szerzőre is gondolhatunk. Arruntius Celsus római grammatikus a Krisztus utáni 1–2. században élt, egy műve a latin és a görög elnevezések összefüggéseit is érinti (Celsus, 1600). Aurelius Cornelius Celsus az egyik legismertebb ókori orvosi szakíró. Időszámításunk kezdete előtt született, az 1. század közepe táján halt meg. Nagy összefoglalójának ötödik könyve a betegségek kezeléséről szól, többek között a gyógyhatású növényekről, ásványi anyagokról és egyéb szerekről. A szerző a latin elnevezések mellett feltünteti a görögöt is, ha van, „quod Graeci [...] appellant”; „quod a Graecis [...] nominatur”; „quod Graeci [...] vocant” és hasonló fordulatokkal (Celsus, 1516).

Akármelyik Celsusra hivatkozik Sylvester, számunkra a forrás pontos meghatározásánál is fontosabb, hogy a fák, füvek, ásványok és drágakövek magyar elnevezésének hiányát és – ha értelmezésem helyes – szükségszerűségét teszi szavá.

Milyen fára mászott fel Zakeus?

Érdeemes volna megvizsgálni, hogy Újszövetség-fordításában Sylvester milyen magyar neveket használt a fák és más növények megnevezésére. Lukács evangéliumából hozok példát egy-egy fa előfordulására. Az egyik különösen erős gyökere miatt szerepel a mustármagról és a hit erejéről szóló tanításban (Lk 17,6). A másikra Zakeus kapaszkodik fel, hogy az összesereglett tömeg fölött átnézve láthassa a közeledő Jézust (Lk 19, 4). A különböző fordítások, kommentárok, bibliai lexikonok eltérnek a tekintetben, hogy a két esetben vajon ugyanarról vagy két különböző fafajtáról van-e szó, amint azt az 1. számú táblázat szemlélteti.

1. táblázat. *A szederfa és a vadfügefű elnevezései különböző forrásokban*

<i>forrás</i>	<i>Lk 17,6</i>	<i>Lk 19,4</i>
görög Újszövetség	szükaminea, 'szederfa'	szükomorea, 'szikomorfügefű'
latin (Vulgata)	arbor morus, 'eperfa, szederfa'	arbor sycomorus, 'vadfügefű, eperfüge'
Müncheni Kódex	szederih fa	szederihfa
Pesti Gábor	szeder fa	szederfa
Sylvester János	sikamin fa	vadfighe fa
Károlyi Gáspár	eperfa	eperfüge fa
modern református fordítás	vadfüge	vadfüge
modern katolikus fordítás	szederfa	vadfüge
Herbert Haag (Haag, 1989)	vadfügefű, szikomorfa, szederfa	vadfügefű, szikomorfa, szederfa
Surányi Dezső (Surányi, 1973/2006)	eper- vagy szederfa (Morus nigra, toot vagy shikmah vagy bakah)	vadfüge (Ficus sycamorus, shikmoth)

Nem áll módomban a bibliai növénytan rejtelmeiben elmélyedni; mindössze annyit állapíthatok meg, hogy Sylvester az egyik esetben átveszi a görög nevet, és a fordításhoz csatolt függelékben magyarázza jelentését (*Sylvester*, 1541/1960, 168r.). A második alkalommal viszont magyarra fordítja az ott előforduló növényt. A két szöveg a következő.

„És mondanak az apostolok az vr istennek. Öregbicz meg münekünk az mü hütünket. Monda kediglen az vr isten. Ha ann'e hütötök volna / mint ez az egg' mustár mag / montátok volna imez sikamin fának. Szakagg' ki tüstül / és innen menn' az tengherbe / és verij ott g'ükeret / és enghedett volna tünektek.” (*Sylvester*, 1541/1960, 110r.).

„És imé egg' firfiu / kinek Zacheus vala neue / és ki az fukaroknak feiedelme vala / és ug'an ezen kazdag ember vala / és azonn ügyekezik vala / hog' az Jesust meg láthatná ki volna / és nem láthatta vala az sereg niptül / hog' miuel ember kor beli állapott'ában kiczin' ember vala. És elől el sietuinn fel hága egg' vadfighe fára hog' ütet meg láthatná / mert azonn vala uta.” (*Sylvester*, 1541/1960, 113r.)

Az utóbbi idézet első mondatának egy szakkifejezése újabb érdekes fordítási problémát vet fel, egyúttal értékes adalék a 16. századi kritikátörténethez. Zakeus foglalkozása a görög Újszövetségben „arkhiteónész”. A latin fordítások révén „publicanus”-ként terjedt el, az idézett helyen: „et ecce vir nomine Zaccheus et hic erat princeps publicanorum”

(Lk 19,2). Sylvester több helyen is „fukar”-nak fordítja. Megoldását már a 16. században bírálták. A híres kolozsvári író, fordító, nyomdász és könyvkiadó, Heltai Gáspár néhány társával magyar Biblia-kiadáson dolgozott, több kötet meg is jelent. Az újszövetségi könyveket tartalmazó kötet első, 1561. évi kiadásából nem maradt fenn példány, tartalmát a következő, 1562. évi redakcióból ismerjük. A végén tanulmányozható a szövegben előforduló „néminemű Igéknek magyarázattya és rövideden való értelme”. Itt a „publicanus” szó értelmezésénél Heltaiék helytelenítik Sylvester eljárását. Szerintük a „sarcoltató” a helyes magyar kifejezés. Véleményüket meg is indokolják: „Publicanus, Eszt Silvester Iános fukarnak magyarasza: De minekünc nem tetzic. Mert a fuckaroc kereskedő népec, ieles áros emberek, és jámbor tisztességes nemzetec német országban. Minec magyarasza volna Silvester Iános a publicanust, minc előtte nem támattac a fukaroc? Mert nem igen soc ideie annac, hogy támadánac. Mi a publicanust Sarzoltattónak magyaráztuc: Mert olyanoc vóltanac, kic a Romaiaktól a rouast, a vámokat, a harmintzadokat sommán meg vóttéc, Annac vtánna kemény sarzoltatással nyomorgattac a köz-népet, hogy az sommát három képpen meg vehetnéc.” (Heltai, 1562, Vu7r). Érdekességként említem, hogy idővel mind a „fukar”, mind a „sarcoltató” feledésbe merült. A vitatott értelmű foglalkozás Károlyi Gáspárnál és a modern református fordításban „fővámszedő”, a modern katolikus fordításban „a vámosok feje”.

A hasonló eseteket sorra véve lehetne kimutatni, hogyan sikerült Sylvesternek saját magyar szövegében kiküszöbölnie „a fák, füvek, ásványok drágakövek és egyebek” magyar elnevezésének hiányosságait, amit a *Grammatica Hungarolatina*-ban tett szövé. Egy ilyen vizsgálat eredménye bizonyosan hasznos adalék lehetne – többek között – a magyar természettudományos szaknyelv kialakulásához is.

Irodalom

Balázs János (1958): *Sylvester János és kora*. Tan-
könyvkiadó Vállalat, Budapest.

Bartók István (2007): „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”. *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest.

Celsus, Arruntius (1600): *De proprietate et differentiis Latini sermonis*. In Bonaventura, Vulcanius: *Thesaurus utriusque linguae [...]* Veteres Grammatici Latini et Graeci qui de proprietate et differentiis vocabulorum utriusque linguae scripserunt. Lugduni Batavorum.

Celsus, Aurelius Cornelius (1516): *Medicinae libri octo*. In Bevilacqua, Simone: *Noviter emendati et impressi: cum tabula repertoria cuiuslibet libri et capituli*. Lugduni.

Haag, Herbert (1989): *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentsek Könyvkiadója, Budapest.

Heltai Gáspár (1562): *A JESVS Christvsnac Wy Testamentoma Magyar nyelvwe fordítatot igaz és szent könyuekből*. Kolozsvár.

Lőrinczi Réka (2008): *Quid est interiectio? Metanyelvi tallózás antik, középkori s reneszánsz grammatikákban*. In Balázs Géza (szerk.): *A magyar reneszánsz stylus*. Inter-Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE. HU, Budapest. 72–86.

Surányi Dezső (1973): *A Biblia növényei. Vigilia*, 5. 306–316. Elektronikus változata: Surányi Dezső (2006): *A Biblia növényei. Ponticulus Hungaricus*, 11. 2009. 07. 29-i megtekintés, http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/suranyi_biblia.html

Sylvester, Ioannes (1539/2006): *Grammatica Hungarolatina*. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest.

Sylvester János (1541/1960): *Uy Testamentum Mag'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elwből uijonnan fordíjtánk, a Mag'ar nipnek Kereft'en hűtben való ippülfire*. Újsziget. Hasonmás kiadás: *Új Testamentum*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 110r.